

עולם ערבי: חצוי זהויות

עומר אמין מסאלחה

בני אדם נחשבים יצורים חברתיים. מאז הימצאות אדם וחוה על כדור הארץ, אנשים חיו בקבוצות מגוונות: משפחות, משפחות מורחבות, חמולות, שבטים ועמים. בני אדם נוטים להתחבר ולהתלכד סביב חברות וקבוצות הזוהים להתנהגותם ולאורח חייהם. עם הזמן הפך העניין לנורמה, ואורח חיים. כאשר באופן אינסטיקטיבי מגדיר הפרט את הקבוצה אליה הוא משתייך, תוך התבוננות בשוני מקבוצות אחרות.

ההגדרה הראשונה לקולקטיב התרבותי מופיעה בסיפור מקראי על "מגדל בבל", ועל-פי המתואר בספר בראשית, פרק י"א, היה ניתן להקים את המגדל, כי כל האנשים במקום דברו שפה אחת, והתלכדו מסביב לזהות אחת: "א ויהי כל-הארץ, שפה אחת, ודברים, אחדים. ב ויהי, בנסעם מקדם; וימצאו בקעה בארץ שנער, וישבו שם. ג ויאמרו איש אל-רעהו, הבה נלבנה לבנים, ונשרפה, לשרפה; ותהי להם הלבנה, לאבן, והחמר, היה להם לחמר. ד ויאמרו הבה נבנה-לנו עיר, ומגדל וראשו בשמים, ונעשה-לנו, שם: פן-נפוץ, על-פני כל-הארץ. ה וירד יהוה, לראת את-העיר ואת-המגדל, אשר בנו, בני האדם. ו ויאמר יהוה, הן עם אחד ושפה אחת לכלם, וזה, החלם לעשות; ועתה לא-יבצר מהם, כל אשר יזמו לעשות. ז הבה, נרדה, ונבלה שם, שפתם--אשר לא ישמעו, איש שפת רעהו. ח ויפץ יהוה אתם משם, על-פני כל-הארץ; ויחדלו, לבנת העיר. ט על-כן קרא שמה, בבל, כי-שם בבל יהוה, שפת כל-הארץ; ומשם הפיצם יהוה, על-פני כל-הארץ". (בראשית, י"א)

כל האנשים שחיו במקום דברו שפה אחת, ופעלו ע"פ קוד התנהגותי ידוע ומסוכם, ברגע שהתחילו לדבר בשפות שונות התפזרו בארץ כקבוצות מגוונות, ומרגע זה נחלשה יכולתם כקבוצה הטרוגנית, מביצוע עבודות משותפות. ניתן ללמוד מסיפור מגדל בבל, שלזהות הקבוצתית קיימות שתי פנים, כאשר האחת משלימה את השניה.

מצד אחד מתעוררת השאלה, מי אנחנו? אנשים רואים את עצמם כיחידים בקבוצה, מזדהים איתה, ומפתחים רגשות זהים: "אנחנו חברי קבוצה". ובכך ניתן להגדיר זהות קבוצתית ע"י גיבוש ערכים ונורמות משותפות לחברי הקבוצה, תוך התבססות על עברם המשותף, היכולת להתלכדות חברתית למען מטרות משותפות, וקודים משותפים לחברי הקבוצה ועוד..

משל מגדל בבל סיפק את התשובה לכל חברי קבוצה, על משמעות זהותה: "אנו מדברים שפה שפה זהה, שפתנו מגדירה אותנו כחבורה".

מאידך הגדרת הזהות, דרך דחייה וניכור מהאחר-השונה, שיטה זו מבדילה בין "קבוצתי" לבין קבוצות וחברות אחרות, טכניקה זו מסבירה היטב את גבולות ההפרדה בין "אנחנו" וכל "האחרים". ומכך ניתן להסיק ממנה: "אנו שונים מהאחרים". כל הנמצא בתחום החבורה משתייך ל-"קבוצה הפנימית", וכל הנמצא בצד, בחוץ הוא "האחר" "הקבוצה החיצונית".

הגדרת גבולות הקבוצה חשובה ליבוש הזהות, מאחר ואין פירוש אחר דרכו ניתן להגדיר את זהות חברי הקבוצה וראיתם לעצמם, כחבורה מיוחדת, בעלת ערכים, נורמות, עבר משותף, שפה, עתיד המבדיל אותה מאחרים. ללא הצבת סייגים לקבוצה והפרדתה מהאחרים לא היה ביכולתו של הפרט הצבת עצמו בתוך החבורה אליה הוא משתייך, דוגמת מגדל בבל הצד השלילי לשאלת הזהות היה ברור, כדלקמן: "אנו שונים משאר הקבוצות המדברות שפות אחרות משלנו".

נשאלת השאלה: כיצד בני אדם בונים לעצמם, דימויים ל-"קבוצה הומוגנית" ו-"קבוצות אחרות"? מדוע לא קיימת זכות אוניברסאלית, זהות זהה לזו טרם רעיון מגדל בבל, זהות לכלל האנושות ביקום? תיאורית מדעי החברה מספקת תשובות בנושא:

ראשית, בני אדם זקוקים באופן בסיסי לארגון וסדר בחייהם החברתיים, על מנת להגדיר את מקומם ומעמדם בחיים, ושיהיה בעל משמעות. הארגון וסדר בחיים החברתיים נוצרים, דרך, מערכת ידועה וברורה: מחשבתית, קוגניטיבית, הנקראת "קטלוג קבוצתי" אנו משדירים לעצמנו את הקבוצות החברתיות, החל מהמשפחה הגרעינית ועד למשפחה המורחבת, השבט, המעמד החברתי וכו..

קיימים עוד שני צרכים בסיסיים, אשר תורמים להבלטת זהותו הקולקטיבית-הפרטית של הפרט בהשוואה לזהויות קבוצתיות אחרות, והיא: הצורך להכיל את כולם והדחף להתנגד-לדחות.

הצורך לחבק ולהכיל את כולם, משמעותה, רצוננו בחיפוש אחרי אנשים, הזוהים לנו, על מנת לחיות איתם בקבוצה, והכך נוצרות קבוצות רבות ומגוונות בחברה האנושית. כל עוד אנו רואים באנשים המשתייכים לקבוצתנו זוהים לנו (בעלי ערכים ונורמות זהים, עבר משותף, שפה, עתיד המבדיל אותנו מאחרים), נוצר הדחף לחבק ולהכיל את כולם. מאידך כאשר ההצטרפות לקבוצה יותר חופשית, מתחילים לזהות אנשים בעלי תכונות שונות משלנו, ואז מפעילים אנו את טכניקת גבולות ההפרדה בין "אנחנו" ו "השונים". כל הזוהים הנמצאים בתחום החבורה משתייכים ל-"קבוצה הפנימית", וכל השאר בקבוצה "שונים".

עולם ערבי עם מגוון זהויות

שאלת ריבוי הזהויות בעולם הערבי רבת משקל, במיוחד בימנו אלה, כאשר צף מעל פני השטח נושא ההגדרה העצמית, בקרב מיעוטים אתניים ודתיים בחלק מהעולם הערבי.

מאז כינונה של המדינה הלאומית, הועלו שאלות רבות בנוגע לעמידות החברות בעולם הערבי המוגדר ברובו כחברות אסלאמיות או בעלות אוריינטציה אסלאמית, התשובות לשאלות כבדות משקל, עלולות בעתיד להכריע את אופייה של החברה הערבית לחיוב ולשלילה.

ראשית נשאלת השאלה: האם ניתנה הדעת בנושא ההטרופניות במדינות ערב בזמן התהוותן, בעיקר בנושאי אמונה ודת, לאום, שפה, המעמד החברתי, והמוצא השבטי של האדם, ואם כן, האם העניין נעשה באופן רציני? באם התשובה שלילית, מתעוררות שאלות בידון:

האם הייתה הכוונה לטאטא, את נושא ההטרופניות, או ההתעלמות מן הנושא בידועין?

ההתעלמות מנושא זכויות המיעוטים בידועין, והסתרת מתחת למחצלת, האם יצר בסופו של דבר, חברה ערבית הומוגנית, שלווה, או נוצר ההיפך הגמור מהגמוניה. נוצרו מתחים ושסעים, במקום אחדות. ניתן לומר ובוודאות שתפיסת העליונות התרבותית של הקבוצות הדומיננטיות בחברה הערבית, ממשיכה לשלוט, בזכות כוח השלטון במדינה.

שאלה שנייה: מדוע לא נידון נושא הרב תרבותיות באופן כללי- ציבורי? לרוב נידון הנושא ברמה של סיסמאות, בלי להתייחס לנושא זכויות המיעוט, תמיד במדינות אלה מועלים נושאי הביטחון הלאומי, העתיד המשותף, השמדת האמפריאליזם, הדגשת אחדות העם והמדינה, על חשבונם של המיעוטים וזכויותיהם הלאומיות, האמונה הדתית, חירותם, ושפתם .

שאלה שלישית: מדוע לא מעלים לדיון באופן גלוי, את נושא הרב תרבותיות בהשתתפות כלל הציבור, תוך הישענות על עיקרון האזרחות המלאה לכולם, מה שעלול ליצור בסיס איתן למדינה המודרנית המושתתת על זכויות האדם, ובכך ניתן לבסס חברה שואפת לשוויון ולצדק.

שאלה רביעית: האם ניתן למשוך את המצב הקיים בעולם הערבי, עד אין ספור?

חלק לא מבוטל מחזיקים באמונה הדתית שכל המוסלמים שווים דוגמת: " שיני המסרק", ונושא הרב לאומיות והרב תרבותיות, הינם דברים שגויים ביסודם, והפיתרון היחיד והיחיד טמון בעיקרון ההשתייכות לאומה המוסלמית, ז"א אחדות אסלאמית, וביטול כל הדברים האחרים מסביב לעיקרון זה. מחזיקי אסקולת הלאומיות הערבית, מצדדים בלאומיות ערבית כללית רחבה על חשבון קבוצות מיעוט שוליות להגדרתם, טענתם: מי שחי במדינה או אומה ערבית ושפתו ערבית, הוא מוגדר כערבי, למרות דתו, לאומו, ומוצאו.

שאלה חמישית: רווחת דעה מבוססת, ולא ניתן לשינוי בקרב זרמים מרכזיים בעולם הערבי, בנוגע למתן סמכות שלטונית למיעוטים החיים במדינות אלה: הנוצרים, הכורדים, הברברים, הצ'רקסים, הצ'צ'נים, הבהאים, והשיעים בחלק ממדינות ערב הסונים. האם מותר לבני קבוצות מיעוט אלו, מילוי תפקידים מרכזיים, דוגמת: נשיא המדינה, ראשות הצבא או ראשות בתי המשפט.

שאלה ששית: האם נכונה הדעה, שמיעוטים מושפעים בקלות מגורמי חוץ, ובמיוחד בימנו אלה, בהם קיימת השפעה כבירה של אמצעי התקשורת, או הסיבה האמיתית נעוצה באי מתן זכויות למיעוטים, ותולדו?

המסקנה, האם המיעוטים נשארים לעד בגדר בוגדים פוטנציאליים? או מתן הזכויות המלאות למיעוטים אלה, הינה הערובה למניעת ההשפעות השליליות במחוז? מהו האמצעי לבניית מדינה מודרנית, בה נהנים כל האזרחים משוויון, ללא הבדל בשיוך האתני, הדתי, המעמדי והשפה.

מדוע הכורדים, הנוצרים, השיעים, ועוד... מיעוטים אשר חיו מאות שנים במדינות ערב, מדוע חייבים להיות כל חייהם בסימן שאלה של נאמנות?!

שאלה שביעית: באם עניין האזרחות המלאה הינו ההכרה בזכות האחר לחיות בעצמאות, או ליתר דיוק באוטונומיה תרבותית, במסגרת זהות קטנה מצומצמת, תוך שייכות לקוליקטיב הכולל, דבר המבטא את ריבוי הזהויות והתרבויות, והדתיות של כל מיעוט?

התרבות הכלל ערבית התנכרה ודחתה את קבוצות המיעוט על תרבויותיהם השונות, ולעיתים נעשו ניסיונות להטמיע תרבויות אלה בתוך התרבות הערבית הכללית, או הצגתה כפולקלור משני בפני העולם המערבי, כראיה להערכת האחר השונה, פולקלור זה של קבוצות מיעוט, מוצג באירועים לאומיים, ובינלאומיים, ובסיום האירוע, הכול מוחזר ל -"ארון", מיתר לציין את מנגינת סימפונית הביטחון הלומי הערבי, ומדיניות ההפחדה מהזר -האחר-השונה מדיניות אשר השתרשה בתודעתם של פשוטי העם בכל העולם הערבי. דומני הדרך היחידה להדגשת, האנושיות, כבוד האדם, הרב תרבותיות, בחברה הערבית המכילה עשרות זהויות שונות ומגוונות, הדרך היחידה שאין זולתה טמונה בהכרה בתרבויות של האחר החי בשכנות ובקרבתנו, יש לחיות איתם ויצור עמם דיאלוגים חיוביים עם כבוד הדדי, יש לראות מה שקורה בימנו, לאן הובילו תפיסות ההתעלמות מהאחר: מלחמות ומאבקים עקובי דם.

בסוף ברצוני להפנות שאלה לחשיבה אוניברסאלית: האם הגוון החברתי תרבותי מתנה משמיים, מתנה שנתן אלוהים, על-מנת להפרות ולפתח את התרבות הערבית. או להיפך ניתנה קללה משמיים, קללה היוצרת סכסוכים ומאבקים, העלולים להשפיע על יציבות העולם הערבי?

הכותב יליד כפר דבוריה בשנת 1956, עיתונאי, מתרגם, וחוקר .

מחבר הספרים:

"היהדות דת מנותואיסטית או עם נבחר" (2005). דאר אל-ג'ליל, עמאן, ירדן. (בערבית)

"התלמוד- המקור היהודי להלכה החברתית" (2006). דאר אל-ג'ליל, עמאן, ירדן. (בערבית)